

OKTOBER 1943

Natten mellem den 1. og 2. oktober 1943 nåede »Den endelige løsning på jødespørgsmålet« til Danmark.

Efter at den danske regering var trådt tilbage den 29. august, var den sikkerhed, samarbejdspolitikken havde givet jøderne i Danmark forsvundet, og nervøsiteten for, at man ville komme til at dele skæbne med trosfællerne syd for grænsen, var stigende. Hver dag opstod rygter om forestående deportationer, og hver dag blev rygterne dementeret.

Den 28. september opsøgte den skibsfartsagkyndige fra det tyske gesandtskab, Georg Duckwitz, den socialdemokratiske politiker Hans Hedtoft. Skamfuld og indigneret fortalte Duckwitz, at nazisternes racepolitik nu var nået til Danmark. I Københavns havn ville skibe ankre op; disse ville transportere de danske jøder til »en ukendt skæbne«. Velkendt er Hans Hedtofts vanskeligheder med at overbevise formanden for Det mosaiske Trossamfund, højsteretssagfører Henriques om, at det nu var alvor. »De lyver«, var svaret.

Hedtoft løj ikke, og næste morgen, den 29. september, ved den tidlige gudstjeneste i Synagogen i København, (det var dagen for den jødiske nytårsfest), blev menigheden advaret om den forestående razzia.

Når jødeforfølgelsen i Danmark blev en total fiasko, skyldtes det naturligvis, udover Duckwitz's advarsel, en lang række forhold, men den væsentligste faktor var den massive og øjeblikkelige hjælp den danske befolkning ydede deres forfulgte landsmænd. Mindre end 500 mennesker endte i nazisterne net; mere end 7000 slap til Sverige.

Det var en enestående hjælpeaktion, der som sideeffekt gav en næsten eksplosiv tilgang til modstandsbevægelsen, og som iøvrigt sikrede Danmark en plads i historien om Den anden Verdenskrig.

Det siger sig selv, at de unge udenlandske jøder måtte være mere udsatte i en flugtsituation, end en indfødt dansk jøde, som havde et større netværk at trække på. Flugtvejene for de unge jøder blev mange og forskellige. Her gjaldt de forhåndenværende søms princip, og beretningerne rummer da også en rig variation af flugtveje til den frelsende havn på den anden side af Øresund. Der vil her ikke være plads til at behandle alle kendte hændelsesforløb omkring de unge jøders flugt fra Roskilde- og Køgeegnen i 1943.

Roskildegruppen

Lad os vende tilbage til Ringstedgade 24 i Roskilde om morgenen den 29. august.

De tre i lejligheden, Hans Goldstein, Jakob Grubner og Hans Fränkel, ringede øjeblikkelig til Paul Tausz og Max Fisch og fik dem til Roskilde. Kort efter erfarede man, at det tyske politi havde henvendt sig på politistationen i Roskilde og havde forlangt udleveret en liste med navnene på de udenlandske jøder, som opholdt sig på Roskildeegnen. Herefter besluttede de fem, at flytte fra Ringstedgade ud til Roskilde Højskole.

Jacob Grubner fortæller:

..»Da vi kom til Røde Port mødte vi en tysk vejspærring, hvor al færdsel ind og ud af byen blev undersøgt. Vi drejede af, cyklede ned ad Kong Valdemarsvej og ankom sikkert til Roskilde Højskole. Det var søndag eftermiddag den 29. august..«.

Mens de fem opholdt sig på højskolen sluttede to chavarim, der var blevet tilbage i Holbækområdet sig til dem; det var brødrene Claus og Arman Carlmann.

Opholdet på Roskilde Højskole blev afbrudt efter en lille uges tid, da besættelsesmagten meddelte, at skolen skulle bruges til indkvartering af tyske flygtninge¹; men i løbet af den uge lærte gruppen Knud Damgaard at kende og fik igennem ham forbindelse til de kredse, der senere skulle hjælpe dem til Sverige.

Den kommende tid boede Jacob Grubner, Hans Goldstein og Hans Fränkel på forskellige adresser på Roskildeegnen. Arbejde fandt de rundt omkring, blandt andet på Ledreborg gods. Max Fisch blev på Fyrregården i Øde Hastrup og Paul Tausz på Kærbygård ved Tjæreby. På et tidspunkt må de alle have deltaget i kartoffelhøsten på Kærbygård:

..»Da det strammede til omkring jøderne i Danmark, boede der pludselig fem unge jøder på Kærbygård.

Det var Tausz's venner, som alle var flyttet ud til os. Der var dårlig plads, og de var stuvet sammen i et lille værelse, men det gik da... Mens de var på gården, hjalp de med kartoffelhøsten. Vi havde en ny kartoffeloptager, og en dag standsede en deling tyske soldater ved marken, hvor de unge jøder gik og arbejdede. Min mand fik hurtigt de unge væk, men det viste sig, at tyskerne kun var interesseret i den moderne kartoffeloptager.

Pludselig en dag var de alle væk... De efterlod en del tøj, som jeg vaskede, og sendte op til en læge i Svinninge..«.²
(Ellen Holm, enke efter Ole Nilausen)

I slutningen af september fik gruppen adressen på en politimand, som kunne skaffe dem en båd til Sverige:

..»Onsdag d. 29. september tog vi derind, og politimanden fortalte os om en båd i et skur i Rungsted³, som vi kunne få fat på. Vi fik en nøje beskrivelse af skuret, som lå umiddelbart ved hovedvejen til Helsingør.

Vi mødtes alle på Hovedbanegården og rejste til Rungsted med toget... Jeg husker endnu, de mange jøder, der var med det tog.

I Rungsted stod vi af og indkvarterede os på et lille hotel nær stranden.

Da det blev mørkt begav Hans Goldstein og jeg os ned til skuret, hvori båden skulle ligge. Det var vel et par hundrede meter fra hotellet. Da vi kom derned, stod der en mand i forhaven. Intuitivt tiltalte jeg ham på jiddisch, og det viste sig da også at være en jøde: »Der skal være en båd i skuret«.

Svaret faldt med det samme: »Der er ingen båd!« »Hvorfra ved du det?« »Fordi vi har boet her længe.« Det passede naturligvis ikke, men der var ingen mulighed for at kontrollere manden, så vi gik tilbage til hotellet.

Her var der et mylder af fiskere, som havde travlt med at tælle penge, og af andre, som ville sælge de flygtende jøder en overfart i deres både til Sverige. Vi havde ingen penge, så her var der ingen mulighed for at slippe i sikkerhed...«.

(Jacob Grubner)

Nu fik gruppen glæde af kontakten med Knud Damgård fra Roskilde Højskole. Damgård var formand for en DSU-kreds i København, og formentlig gennem sine kontakter her, skaffede han nu opholdssteder til dem på forskellige illegale adresser i København.

På et tidligere tidspunkt havde de fem henvendt sig til politiet i Roskilde for at få udstedt pas for statsløse. Imidlertid kunne passene kun udstedes af Fremmedpolitiet i København, men de skulle afhentes i Roskilde.

Mandag den 4. oktober rejste de så tilbage til Roskilde by for at hente passene, som viste sig ikke at være kommet, og den politimand, der havde med sagen at gøre, var ikke til stede. Ventetiden brugte Jacob Grubner til at cykle ud til gården i Tjæreby, hvor Paul Tausz havde arbejdet, for at hente en kuffert, der skulle skjules i lejligheden i Ringstedgade. Her fortalte fru Aagaard ham, at det tyske politi havde været der, for at arrestere de fem. Muligvis var det også ved denne lejlighed, at Max Fisch tog ud til Fyrregården for at hente nogle af sine ejendele og erfarede, at politimesteren i Roskilde nogle dage før havde ringet til gården og spurgt, om Fisch stadig var der. Det var han jo ikke, og politimesteren havde gjort det klart, at han ikke ville vide, hvor de unge jøder opholdt sig.

På politistationen var klokken blevet omkring de 18, og passene var stadig ikke kommet, så politimesteren tilbød de fem, at de kunne overnatte i arresten, hvor han mente, at de ville være i sikkerhed for tyskerne. Klokken 19 kom passene, og gruppen kunne rejse til København.

Andet forsøg på flugt skete tirsdag den 5. oktober.

Med toget klokken 17.15 fra Københavns Hovedbanegård rejste Roskildeguppen til Gilleleje. Før afrejsen var de blevet instrueret om, at de ville blive modtaget af en modstandsmand på Gilleleje station. Skulle det fejle, skulle de henvende sig til en vis fru Strehler på en bestemt adresse. Kontaktmanden var der ikke, og gruppen begav sig til den aftalte adresse, hvor de blev skjult i et skur, sammen med andre 24 jødiske flygtninge, her iblandt flere børn. Det var den nat de mange flygtninge, som havde skjult sig på kirkeløftet i Gilleleje, blev angivet og taget af det tyske politi.

Gruppen i skuret tilbragte nu et par timer i tavshed, (der var strengt taleforbud), indtil fiskerkonen kom, og meddelte, at flugt var udelukket den nat, da tysk politi havde besat havneområdet.

Herefter besluttede Hans Goldstein, Max Fisch og Claus Carlmann at tage til København:

..»Vi besluttede os for at søge mod Hillerød og derfra tage lokaltoget tilbage til København. Vi søgte ind over markerne og efter at have travet afsted i et par timer, stødte vi på et vejskilt, hvorpå der stod - »Gilleleje 2 km«!

Gennem Grib skov nåede vi dog Hillerød ud på morgenen. I morgenaviserne kunne vi læse, at undtagelsestilstanden var blevet ophævet, da »jøderne var blevet udskilt fra den danske befolkning«.

Da vi mødte op hos Knud Damgård i København, blev de noget chokerede. Her havde de ved midnatstid skålet for at fejre vores ankomst til Sverige..«.

(Hans Goldstein)

Natten mellem den 6. og 7. oktober prøvede de tre så for tredje gang.

Herom fortæller Max Fisch:

..»Denne gang skulle forsøget foregå fra Køge. Vi tre mødtes med Knud Damgård på Valby station, hvor han diskret gav os en billet til Køge.

Vi ankom til Køge station klokken cirka 17, og blev ført til restauranten i Teaterbygningen umiddelbart ved Køge havn.

Her var efterhånden samlet 20 flygtninge; blandt dem et lille barn, der græd, så man måtte give det en sovepille.

Fra Køge blev vi sejlet til Skanör, hvortil vi ankom klokken 2 om natten...

...I Skanör var en masse mennesker forsamlede ved havnen for at tage imod os flygtninge. Hans trak en øl frem, som han havde smuglet med. Den skulle drikkes, hvis flugten lykkedes.

Nu blev der skålet..«.

De øvrige fra gruppen i Roskilde havde valgt at blive i Gilleleje, og efter en yderst dramatisk nat, kom så, næste formiddag, det forløsende budskab: Havnen var fri.

Alle styrtede afsted, og ud af husene i Gilleleje by strømmede flygtningene mod havnen.

Herom fortæller Hans Fränkel:

..»Jeg kommer aldrig i mit liv til at glemme denne nat og morgenen, som fulgte. Da båden, som skulle tage os med til Sverige, ankom, bar Gillelejes befolkning de gamle på ryggen, i kærer, på cykler etc. ned til havnen. Båden tog alle de gamle med, og Jacob og jeg var de eneste unge ombord. Ti minutter senere kom Gestapo, men da var vi allerede ude på havet. Der var ingen tyske fartøjer i nærheden, og vi ankom til Höganäs..«.

Herbert og Rachel Ansel

I september 1943 boede familien Ansel stadig på centret i Rorup:

..»I september måned hørte vi, at flere jøder var flygtet til Sverige..

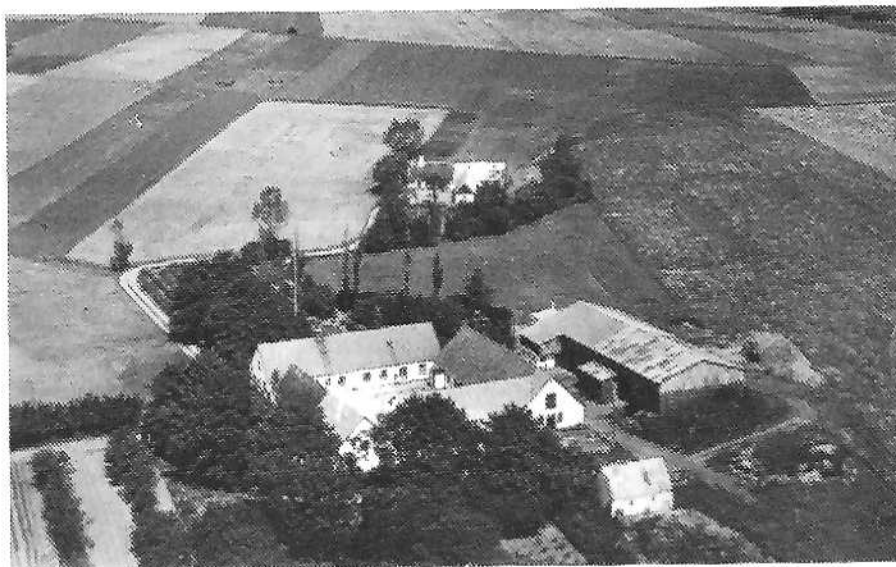
..Vi ringede til organisationen i København og fik af Ernst Laske besked på at forlade huset.

Imidlertid vidste vi ikke, hvor vi skulle tage hen.

Den 30. september kom Werner Waitzfelder og fortalte, at han havde hørt, at tyskerne ville foretage en razzia efter jøderne om natten, og at det var bedst ikke at være hjemme. Vi besluttede os for at overnatte på halmloftet på gården hos Frandsen, uden at nogen vidste det. Vi havde vores dårligste tøj på og et par småting med os, idet vi regnede med, næste dag, at vende tilbage og hente de vigtigste ting i huset... Vi låste døren, og i mørket sneg vi os ind i Frandsens lade, hvor vi gemte os i høet på loftet. Selvfølgelig kunne vi ikke sove. Vi var nervøse og usikre og bange for, at man skulle opdage os. Gæssene var meget urolige, og der var et være spektakel nede hos dyrene.

Næste morgen forlod vi gården uden nogen opdagede det. Vi var bange for at gå tilbage til huset, så vi besluttede at køre til min forhenværende gård i Tjørnelunde ved Høng..«.

(Rachel Ansel)

Svend Frandsens "Engskelgården" ved Rorup. Det var i den store lade til højre i billedet, at Herbert og Rachel Anshel skjulte sig i oktober 1943.
(Inga Frandsen)

Fra Høng blev Herbert og Rachel indlagt på Sæby sygehus, og herfra kom de ad omveje til Humlebæk, hvorfra de slap til Sverige.

Fru Kure

I sin beretning nævner Rachel Anshel Ernst Laske.

Ernst Laske var et fremstående medlem af Hechaluzbevægelsen i Danmark. Fra Nyborg var han, med sin kone og deres lille datter på et halvt år, rejst til København, hvor han skulle arbejde på kontoret i Nørregade. Indtil de fandt en lejlighed, havde familien boet hos fru Kure i Allerslev.

Om oktober 1943 fortæller Ernst Laske:

..»Så vidt jeg husker, havde vi forbindelse med Studenternes Efterretnings-tjeneste, som vi gav adresserne på vores medlemmer, og selv satte vi os i forbindelse med dem telefonisk og pr. brev. Jeg tror ikke, vi havde mere end 2 dage til vores rådighed, indtil vi måtte lukke kontoret og forlade vores lejlighed på Amager. Min kone og datter fik husly hos fru Kure, og jeg... (kom til at bo på et lille pensionat i København)..«.

Andre kilder nævner, at familiens lille pige i nogle dage måtte skjules på Sankt Maria hospitalet i Roskilde.

Efter et par dage fik vi, gennem Ingers bror Anker, at vide, at vi kunne komme over fra Syrefabrikken på Amager. Turen ville koste penge, og jeg tog tilbage til Roskilde i et forsøg på at skaffe det nødvendige beløb. Det drejede sig om 600 kroner.

Dem lånte jeg på Roskildegården af bestyrer O.P.Andersens datter, af en arbejdsmand Nielsen og af - en tyskvenlig ansat på gården...

...Mens jeg var i Roskilde skulle Heinz Hess og Hans Finger over fra Syrefabrikken..«.

Hans Finger var kommet til Vejlegade fra Gøderup:

..»I efteråret 1943, da jeg opholdt mig på gården syd for Roskilde, tilspid-sedes den politiske situation. Jeg besluttede at tage mine forholdsregler, så jeg forlod ubemærket gården om natten og sov på loftet på en nabogård. Ingen kendte mit sovested, og næste morgen sneg jeg mig tilbage til mit arbejde. På Østerbro i København boede en kvindelig bekendt, Inger Klysner. Jeg havde ofte opholdt mig hos familien, og i oktoberdagene 1943 ringede jeg til dem. Familien tilbød at skjule mig, hvorefter jeg tog derind og boede hos dem..«.

(Hans Finger)

Hans Finger husker ikke, hvordan han erfarede, at forfølgelsen af jøderne i Danmark var begyndt, men noget tyder på, at det skete hos fru Kure i Allerslev.

Fru Ella Mikkelsen på Toftekærgård i Gøderup fortæller:

..»Hans Finger tog ofte til Allerslev, hvor han mødtes med andre unge jøder, og gennem vognmænd gik der besked til og fra Allerslev, blandt andet med nyt hjemmefra.

Fra et besøg i Allerslev kom Hans Finger en aften hjem, og fortalte, at han måtte rejse med det samme, og samme aften forsvandt han..«.

Familien Klysner i Vejlegade kendte de unge jøder fra Roskildeområdet godt, og hertil kom også Heinz Hess fra Holbækegnen.

Heinz Hess og andre unge jøder

Heinz Hess, 1943.
(Inger Nørring)

fra Holbæk var, som nævnt, velkendt med Roskilde. De var kommet hos fru Kure og havde tilbragt deres fritid sammen med grupperne fra Roskilde på vandrehjemmet ved Borrevejle Vig. Blandt dem var Walter Löbl, Heinz Friedel og Egon Kohn, og det blev sammen med de tre Heinz Hess planlagt sit første forsøg på at slippe til Sverige:

..»I området ved Bukkerup arbejdede vi fire, Walter Löbl, Heinz Friedel, Egon Kohn og jeg.

De tre var gamle venner fra barndommen i Tjekkoslavakiet; de havde været skolekammerater i Teplice.

Den 29. august besluttede vi os for at flygte til Sverige. Herfra ville vi prøve at komme til England for at tilslutte os De Frie Tjekkoslaviske Styrker.

Walter og Egon rejste til København for at skaffe en overfart. Heinz og jeg blev tilbage med den opgave at skaffe pengene til overfarten..«.

(Heinz Hess)

Det lykkedes at skaffe 2000 kroner, som Hess lånte af en fodermester på nabogården, og fjorten dage efter kom et brevkort fra København, hvor man mellem linierne kunne læse, at ruten til Sverige var fundet:

..»Heinz og jeg tog til København til Vejlegade hos familien Klysner, som vi tidligere havde boet hos.

En fisker kunne medtage fire personer. Han sejlede den samme aften, men kunne kun medtage tre af os, da fjerdepladsen var optaget af en dansk officer.

Den fjerde kunne så komme over et par dage senere.

Vi besluttede, at de to, der havde fundet ruten, skulle over; den sidste plads skulle vi trække lod om.

Jeg vandt lodtrækningen, men de andre tre, som jo havde holdt sammen allerede hjemmefra, ville gerne forblive sammen, så jeg indvilligede i at vige pladsen for Heinz Friedel og vente til næste overfart. Samtidig aftalte vi, at jeg skulle opbevare pengene.

Fiskeren dukkede imidlertid ikke op igen, og jeg måtte finde andre flugtveje til Sverige..«.

(Heinz Hess)

En anden flugtvej til Sverige blev så ruten fra Syrefabrikken på Amager.

Det blev Hans Finger og Heinz Hess, der skulle prøve denne mulighed; herom fortæller Hans Finger:

..»Vi tog ud til Dragør by, hvor vi skulle møde en mand, som imidlertid fortalte, at tyskerne var dukket op i havnen, hvilket tydeligt fremgik af skrig og skyderi fra havneområdet.

Vi sprang over et pigtrådshegn og landede i en have bag en fabrik.. Natten var regnfuld, og vi krøb gennemblødt sammen i haven. Hvert femte minut passerede en tysk patrulje, og søgelysene fejede ind i haven. Ved 23-tiden forsvandt tyskerne, og vi søgte tilbage ad vejen til jernbanen og videre herfra til et kolonihavekvarter... Pludselig dukkede en mand op ved et af husene. Da forskrækkelsen havde lagt sig, erfarede vi, at han også var jødisk flygtning. Sammen gemte vi os resten af natten i et hus, vi havde brudt op. Klokkeren fem om morgenen tog vi tilbage til København til familien Klysner. Her dukkede også Hans May op..«.

Umiddelbart herefter kom så muligheden for at komme over ved Gilleleje.

I en lejlighed i Sydhavnskvarteret blev de fire instrueret om at fordele sig i toget for ikke at vække opmærksomhed, men »der var ikke andet end jøder på det tog, det var som at gå i Synagogen«.

Tilsyneladende havde man aftalt, at stå på toget ved forskellige stationer (det står også uklart om Fritz Spitzer fulgtes med de andre på denne del af flugten). Heinz Hess skulle stå på toget ved Hovedbanegården; de øvrige skulle stige på ved senere stationer. Herefter gik det mod Gilleleje, men Heinz Hess var ikke med toget.

Ankommet til Gilleleje blev flygtningene skjult i sommerhuse et stykke fra havnen. Ved 12-tiden kom beskeden om, at tyskerne havde forladt havnen:

..»Til Gilleleje havn var vel 4 kilometer, og det var en lang vej for de mange ældre jøder, der skulle med. Jeg husker, at Hans May og jeg tog en gammel dame mellem os, som vi trak og bar de fire kilometer. Som nogle af de sidste nåede vi båden, og med hjælp fra to fiskere, som skyndede på os, da tyskerne netop kørte ind på havnepladsen, kom vi ombord. I det samme lagde skibet fra, og beskydt af de tyske soldater sejlede vi ud af havnen..«.
(Hans Finger)

»Walter, Egon og Heinz er ikke her«

Heinz Hess havde ikke været på toget til Gilleleje, han var blevet taget af det tyske politi på Københavns hovedbanegård:

..»Her sad jeg i toget, da jeg så fire Gestapofolk, to civile og to i uniform, komme ned på perronen, tydeligvis for at undersøge passagererne. Lidt

efter kom de to civile ind i toget, og jeg blev afkrævet navn og legitimation... De spurgte om jeg var jøde, hvilket jeg ikke kunne benægte..«.
(Heinz Hess)

Hess bliver herefter ført til Dagmarhus. Med sig har han sin mappe med de 2000 kroner til flugten, og et fotografiapparat, han har haft med fra Tjekkoslovakiet:

..»Da vi ankom til Dagmarhus blev fotografiapparatet taget fra mig, idet jeg blev beskyldt for spionage. Samtidig konfiskerede man de 2000 kroner med en bemærkning om, at »der hvor jeg skulle hen, havde man ikke brug for penge«.

Herefter kom jeg i forhør..., hvorefter jeg fik mine penge igen..«.

Natten tilbringer Hess under bevogtning af en yngre tysk politiofficer. Han har været ved østfronten, og dér set, hvordan hans landsmænd har behandlet den jødiske befolkning. Derfor tilbyder han at hjælpe Hess, idet han understreger, at han ikke vil medvirke til direkte flugt.

Hess beder ham hjælpe med at få fat på Mo Kure, fru Kures datter, som Hess foregiver er hans forlovede:

..»Jeg nævnte mine penge, som jeg ikke ønskede skulle falde i Gestapos hænder, og fortalte, at jeg havde en forlovet, som kunne hente pengene... Næste formiddag gik vi ind i forhallen til Dagmarhus, og delvis skjult bag Pfarr's ryg, ringede jeg til Mo Kure. Mo, som troede mig vel i Sverige, blev meget rystet, men lovede at komme med det samme. Pfarr lod os være alene, og jeg gav Mo pengene og min ring (Ringene havde Hess fået, da han forlod sit hjem. Den var smeltet sammen af forældrenes vielsesringe. Mo gemte ringen, og Hess fik den efter krigen).

Herefter forlod Mo Dagmarhus.

Et par timer senere dukkede den SS-officer, som havde afhørt mig dagen før, op igen, og Pfarr meddelte, at jeg havde haft besøg af min forlovede.

Officeren blev rasende, da han hørte, at Mo var forsvundet med pengene, og der blev ringet efter hende... Mo kom i forhør hos officeren, som ikke troede på, at hun var indfødt dansker. Desuden ville han vide, hvor mange af pengene, der var Mo's. Pfarr havde overhørt forhøret, og fik hvisket til mig, det beløb, Mo havde opgivet som sin del af pengene. Jeg angav omtrentlig det samme beløb, og fik herefter udleveret de resterende penge. Det blev en stakket frist. Ved ankomsten til Theresienstadt, måtte jeg aflevere dem igen..«.

Om forhøret på Dagmarhus fortæller Mo (Kure) Glud:

..»Jeg husker, at jeg egentlig ikke var bange, men meget vred. Jeg smed pengene på bordet, så de røg på gulvet, selvfølgelig med det resultat, at jeg selv måtte samle dem op igen..«.

(Mo Gluud)

Mo Kure blev tilbageholdt i Dagmarhus til yderligere forhør, men slap til sidst ud med påbud om at møde med dokumentation for, at hun ikke var jøde. Egentlig var det billigt sluppet; tyskerne kunne have spurgt om så meget andet. Mo Kure var på det tidspunkt aktiv i modstandsbevægelsen i København.

Fra Dagmarhus kom Heinz Hess til Vestre Fængsel og Horserødlejren, indtil turen gik sydpå:

..»Jeg husker, jeg talte med vagterne, som fortalte mig, at jeg skulle ned i nærheden af min barndomsby. Jeg vidste da, at vi ikke skulle til Polen, men til Theresienstadt. Det hjalp en smule på humøret..«.

(Heinz Hess)

Ankomsten til Theresienstadt mødte Hess flere familiemedlemmer og bekendte fra sin hjemby, Teplice. Desuden erfarede han, at hans far kort forinden var blevet sendt fra Theresienstadt med en transport til Auschwitz.

Med lange mellemrum, var der mulighed for at sende et postkort ud af lejren:

..»Jeg benyttede chancen til at skrive til Hechaluz i Sverige med et tegn til de tre... «Hils Walter, Egon og Heinz».

Nogle måneder senere modtog jeg svar: »Walter, Egon og Heinz er ikke her.« Jeg kom da i tanke om, at vi havde aftalt at søge videre til England fra Sverige..«.

(Heinz Hess)

Hess klarede sig igennem opholdet i Theresienstadt, blandt andet ved hjælp af Røde Kors pakker sendt

Modtagelsesbevis for en pakke Mo Kure sendte til Heinz Hess i Theresienstadt.
(Mo Gluud)

fra fru Kure i Allerslev, og den 15. april 1945 blev han hentet ud af koncentrationslejren af Bernadottes hvide busser.

Efter en dramatisk hjemtur gennem Tyskland, og en bevægende rejse på tværs af Danmark, kom han til Sverige sidst i april, hvor han som noget af det første spurgte til sine tre kammerater:

..»Umiddelbart efter min ankomst til Sverige kontaktede jeg Hechaluz for at melde min ankomst, og for at spørge efter mine tre kammerater.

De var aldrig kommet til Sverige.

Liget af Walter var skyllet i land ved Höganäs; om Egon og Heinz vidste man intet..«.

(Heinz Hess)

Supplémentsliste til Landvæsenslever.		Jul. Margolinsky Fredrikkeborgsgade København I	
Ernststein, Rolf Alfred,	8-8-19	Tyskland. <i>Tilbage d. 2</i>	
Berg, Hans Werner	20-11-10	Charlottenburg, Tyskland. <i>Tilbage 30/5</i>	
Betty f. Klein	25-12-05	Berlin Tyskland.	
Judith	30-5-36	Berlin Tyskland.	
Friedl, Heinz Israel	23-11-18	Teplitz-Schönau. <i>druknet?</i>	
Furst, Alfred Israel	26-10-05	i Østrig. <i>Tilbage 16/5</i>	
Gluck, Alfred Israel	22-6-21	i Østrig. <i>panik i hjem fra koncentrationslejr</i>	
Bergmann, Dora (Dwoire Ryks)	2-4-20	Polen. <i>de LVSTIG. ikke tilbage</i>	
Grass, Bertram Israel	17-11-15	Strassburg, Tyskland. <i>flygtede December 1942</i>	
Grunwald, Rozalia	14-4-20	Slovakiet. <i>de BLOCH, HANS.</i>	
Hacker, Ernst Israel	29-7-15	Wien. <i>Tilbage 28/5 45</i>	
Kohn, Egon Israel	4-10-16	Teplitz-Schönau. <i>druknet?</i>	
Karpen, Mærte Kofod	9-9-37	København	
Isak	10-12-04	Polen. <i>Tilbage 28/5 45</i>	
Löbl, Walter Israel	22-10-18	Maschau. <i>DRUKNET ved overgangen K.L.S.</i>	
Max Israel	20-4-21	Berlin Tyskland. <i>svunde</i>	
Sara, Ruth Sara	29-9-18	Berlin Tyskland. <i>flygtede 14/7 43.</i>	
Sara, Johanne Sara	24-2-17	Wien. <i>idømmelse under Bernadottes</i>	
Lønder. Ingeborg Minna	1-2-20	Tyskland. <i>alt Krunder.</i>	

Uddrag af liste udarbejdet af Julius Margolinsky, formentlig sidst i maj 1945. Tilsyneladende omhandler listen de chavarin, hvis skæbne han ikke har haft sikker viden om. Det fremgår, at han nu ved, at Walter Löbl er druknet. Ud for Heinz Friedl og Egon Kohn er noteret "druknet?".

(Dasha Bergmann)

Flugt over Køge

Det er velkendt, at en række fiskere fra Køgeegnen deltog i redningen af de danske jøder. Fra Køge havn, fra de mindre havne nord og syd for Køge og fra den åbne strand slap de jødiske flygtninge ombord på bådene, som i langt de fleste tilfælde bragte dem sikkert til Sverige. I denne sammenhæng vil vi kun beskæftige os med de hændelser, som har med de unge udenlandske jøder at gøre, og hvis vej til Sverige gik over Køge. Som nævnt slap en del af gruppen fra Roskilde til Sverige ad denne vej; men også andre fandt vejen til Sverige gennem Køge.

Hans Bloch var kommet til Danmark den 29. februar 1940, som en af de allersidste, der slap ind, inden den tyske besættelse. Op mod oktober 1943 finder vi Hans Bloch på »Dåstruplund« hos Hans Olsen i Dåstrup. Hans Blochs forlovede, Rosalie Grünwald, havde haft en plads på Almindegården i Darup, nu arbejdede hun på Svend Frandsens gård »Engskelsgården« nær ved centret i Rorup. Hans og Rosalie Bloch erfarede først om forfølgelserne den 2. eller 3. oktober. Formentlig skete det gennem en telefonopringning fra Hechaluzkontoret i København:

..»Den sidste nat gemte min forlovede og jeg os på gårdens høloft og næste dag foregik det med cykel, uden for megen og iøjnefaldende bagage, til Køge..«.

(Hans Bloch)

Kontakten til Køge var ordnet af familien Olsen.

Søren Olsen, søn af Hans Olsen, fortæller:

..»Flugten blev arrangeret ved, at min mor ringede til en ungdomsbekendt i Køge. Han hed Erhard Lynegaard og havde et mindre værksted i byen.

En forudsætning for flugten var at fremskaffe penge. Der skulle bruges 2500 kroner. Min fader betalte de 2000 kroner; de sidste 500 lånte han på flugtaftenen af lærer Hagelskjær..«.

Efter krigen betalte Hans Bloch, imod familien Olsens ønske, de mange penge tilbage.

Da de to unge havde forladt »Dåstruplund« ringede telefonen. Det var politiet i Viby, som spurgte efter Hans Bloch. Tyskerne havde været der, for få oplysninger om den unge jøde.

Om selve flugten, der vistnok udgik syd for Køge, fortæller Hans Bloch:

..»Fiskeren forklarede os, at svenskerne ville beslaglægge hans båd, hvis han søgte svensk havn.

Derfor ville han have mig til at stjæle en robåd i Køge havn, som han

HERBERGS-RINGEN
 VESTERBROGÅDE 35 • KØBENHAVN V.

VANDREKORT

 1943 1942	2	Enkeltvandrør
	Nr. 30178	
HERBERGS-RINGEN		
HERBERGS-RINGEN		

Navn Hans Bloch
Sittning *Arbejdsmand*
Født d. 14/11 1888 *Tejgård, Skovbo*
Adresse *St. Dástruplund*
Sjælland
 Udstedt af **Dansk Vandrelaug**
 Vesterbrogade 35 København V.
 Central 11-493 - Postbrev 25484
 Rabat 11-18 Træk 11-19 Lørd. 11-14
 Kortet tilhører Dansk Vandrelaug

Sygehuse:
Medlems Nr.

DANSK VANDRELAUG
 Depot

Hans Bloch
 (Egentlig U. skrift)

Paa Forlangende af Herbergsværten skal
 Underskriften sættes.

HERBERGS-RINGEN
 VESTERBROGÅDE 35 • KØBENHAVN V.

VANDREKORT

 1943 1942	2	Enkeltvandrør
	Nr. 30175	
HERBERGS-RINGEN		
HERBERGS-RINGEN		

Navn Rosalie Grünwald
Sittning *Arbejdsmand*
Født d. 14/11 1903 *Tejgård, Skovbo*
Adresse *St. Dástruplund*
Sjælland
 Udstedt af **Dansk Vandrelaug**
 Vesterbrogade 35 København V.
 Central 11-493 - Postbrev 25484
 Rabat 11-18 Træk 11-19 Lørd. 11-14
 Kortet tilhører Dansk Vandrelaug

Sygehuse:
Medlems Nr.

DANSK VANDRELAUG
 Depot

Rosalie Grünwald
 (Egentlig U. skrift)

Jeg erklærer mig indforstået med at over-
 holde Herbergsværterne.

Paa Forlangende af Herbergsværten skal
 Underskriften sættes.

Hans Bloch og Rosalie Grünwald efterlod deres vandrekort på "Dástruplund", da de måtte flygte til Sverige. Forsiden fortæller os om deres sidste tjenestesteder.
 (Søren Olsen)

ville tage på slæb, og i hvilken vi skulle ro det sidste stykke. Selvom jeg befandt mig i en nødssituation, forklarede jeg ham, at jeg ikke ville stjæle båden. Så vi blev boende hos fiskeren i 2-3 dage, indtil han kom med den glædelige meddelelse, at svenskerne nu havde tilbagekaldt truslen om at beslaglægge flygtningebådene. Vi skulle følges med 20 andre flygtninge, og om aftenen den 5.oktober sejlede vi til Falsterbo. Vi betalte for rejsen med alle vores kontanter plus vores cykler..«.

Julius Müller arbejdede, som nævnt, allerede i Køgeområdet; Heinz Stern havde forladt sin plads på Gl.Lellingegård til fordel for en plads nærmere København. Den 1. oktober blev Heinz Stern pr. telefon kaldt til et møde om aftenen, hvor en udsending fra Hechaluz beordrede alle under jorden. Heinz Stern begav sig afsted med det samme, og efter en omtumlet nat, besluttede han, at han ville opsøge Julius Müller på Ny Lellingegård. På vej til gården mødte han Julius Müller, der kom kørende med en hestevogn; han havde ikke hørt om forfølgelserne, men vendte med det samme vognen, og en halv time senere forlod han gården.

De næste par dage og nætter flakkede de to rundt, sammen og hver for sig, i et forsøg på at finde en flugtvej eller et skjulested. Det var nu blevet den 4. oktober.

Heinz Stern beretter:

..»Jeg mødtes igen med Jehuda (Julius blev kaldt Jehuda af sine kammerater), og han fortalte, at han havde fået navnet på en læge på Sankt Hans Hospital, som måske kunne hjælpe os. Vi tog med det samme nordpå. Da vi kom til hospitalet, gik Jehuda ind, og jeg ventede udenfor. Det tog næsten to timer inden han kom tilbage, men - uden resultat.

Lidt bedrøvede satte vi os på vores cykler. Næste nat gemte vi os i laden på Gl.Lellingegård..«.⁴

Næste morgen søger Julius Müller hjælp på gården, og en af pigerne skaffer dem et fast illegalt opholdssted på sine forældres gård ved Ringsted. Her tilbringer de to de næste par dage.

Heinz Stern fortsætter:

..»Efter en urolig nat sagde jeg til Jehuda, at jeg ikke kunne holde det ud længere, og at jeg kendte en fisker på Køgeegnen, som måske kunne hjælpe os.

En time senere, da jeg var på vej ud af gården, ringede telefonen. Det var til mig - hvem havde vores adresse? - fra modstandsbevægelsen, der beordrede os til Køge med det samme. Denne gang kørte vi på hovedvejene.

Vi ankom til adressen hos en blind organist, og der, blandt andre jøder, mødte vi nogle af vores kammerater. Den nat sov vi på gulvet.

Efter frokost kom en taxa og kørte os til en skov syd for Køge. Den standsede midt på landevejen og vi fik besked på, hvilken vej vi skulle gå. På landevejen patruljerede studenter med regnfrakker på; der var også en ung pige med en barnevogn.

Efter nogle minutter så vi en gruppe jøder, som ventede skjult i krattet. Så kom der en lastbil, og vi blev kørt til en gård, som lå ved stranden, hvor der allerede var samlet flere hundrede mennesker.

Ambulancer kom og læssede flygtninge af, og der var læger og sygeplejersker, der tog sig af de gamle og af børnene, som fik sovetabletter.

Senere på natten gik vi om bord på to lastbåde, som havde ventet på os hele dagen. Det var en dejlig fuldmånenat, da vi forlod Danmark i retning mod Klagshamn i Sverige..«.

Gården med de mange flygtninge må have været Ejnar Larsens »Tam-moseholm« ved Strøby Ladeplads, hvorfra et stort antal flygtninge slap til Sverige.

Den blinde organist var Carl Larsen.

Den blinde organist i Køge

Flere omtaler den blinde organist i Køge, som skjulte dem og hjalp dem videre på flugt.

Organisten hed Carl Larsen. Han boede på Sygehusvej og var organist ved Køge kirke.

Ernst og Liah Cohn (og deres fem uger gamle datter) og Georg Stern kom alle over med den samme transport som Heinz Stern. Cohns boede i nærheden af København; Georg Stern boede, som nævnt, ved Køge.

Om familiens flugt fortæller Ernst Cohn:

..»Vores datter Chava var fem uger gammel, og Liah henvendte sig til overlægen på Køge sygehus,... han var med det samme parat til at indlægge mor og datter, i øvrigt sammen med en anden kvinde fra Hechaluz, som havde en fjorten dage gammel søn. Om aftenen den 30. september blev de alle indlagt... Jeg selv tog til den blinde organist ved Køge kirke, som ikke boede langt fra sygehuset, og som jeg kendte, fordi vi havde spillet sammen. Senere på aftenen dukkede endnu en Hechaluzelev op, og vi overnattede begge dér..«.

Nogle dage senere erfarer familien Cohn, at forfølgelserne er indledt, og de

begiver sig til København for at finde en flugtvej til Sverige. De får kontakt med modstandsbevægelsen, der sørger for, at de kan komme med på »en større transport«, der skal udgå - fra Køge:

..»Altså tilbage til Køge. Der tog vi igen til vores organist,... og om eftermiddagen den 8. oktober samledes i hans bolig de mest forskellige mennesker. Til slut var vi tolv jøder i værelset.

Ingen vil nogensinde glemme den eftermiddag. Vi sad rundt om bordet og fik kaffe og kage, som hans kone og datter serverede for os, og han spillede klaver.

Når vi i dag hører Beethovens »Für Elise«, kommer jeg altid til at tænke på den eftermiddag..«.

(Ernst Cohn)

Herfra slap familien til Sverige med de to store stenfiskerbåde fra »Tammoseholm« ved Strøby Ladeplads.

Georg Stern fortæller, at organistægteparret allerede inden forfølgelserne havde stillet deres hjem til rådighed for møder og overnatninger for Hachaluzeleverne på egnen, »en stor risiko at løbe på den tid og midt i byen«. Georg Stern, som kendte familien Cohn vældigt godt, omtaler også indlæggelsen af spædbørnene på Køge sygehus med hjælp fra doktor Koch.

Mens dette foregår prøver Georg Stern at komme i kontakt med så mange chavarim på egnen som muligt, for til sidst at tage til København på jagten efter en flugtvej. Her fortæller en læge ham om forberedelserne til den store flugt syd for Køge:

..»Den ansvarlige for aktionen på Køgeegnen var direktøren for Køge Gummifabrik, som jeg lærte at kende ved en sammenkomst i København samme aften.

Han ville give mig en større sum penge til betaling for overfarten af mine kammerater, men jeg bad ham sende pengene næste dag til organisten. Vi skulle begge rejse med det sidste aftentog tilbage til Køge, og jeg ville ikke løbe risikoen for at blive taget med de mange penge på mig - som »ulønnet landvæsenselev«. I Køge hørte jeg senere, at mange af kammeraterne fra Køgeegnen var flygtet i løbet af dagen, - jeg tror det var med hjælp fra en præst. De kom vistnok over med en lille fiskerbåd fra Rødvig..«.

Georg Stern slutter sin beretning om flugten fra Køge med at fortælle om arbejdet med at få kontakt med de sidste chavarim i området og at få dem med på transporten fra Strøby Ladeplads.

Han slutter:

..»Aftenen før sejladserne kørte vi om natten fra organistens hjem til en gård i nærheden af kysten... Klokken 22 sejlede vi. Klokken 2 om natten nåede vi Klagshamn...«.

Jugend-Alijah

I oktoberdagene 1943 var der ikke mange Jugend-Alijahbørn tilbage i Roskilde området.⁵ De fleste var rejst til andre egne af landet, ofte for at komme nærmere kammerater fra hjemlandet.

Tilbage på Roskildeegnen var Walter Sommerstein og Margit Goldfinger, som boede i Osted, han på Dyndergården hos Johannes Frandsen, hun på Osted Efterskole hos forstander Petersen, og Renee Grünfeld, som netop var vendt tilbage fra København til Risbjerg Thomsens i Kirke Såby.

Den 29. august ringede telefonen hos Johannes Frandsen. Det var politiet i Roskilde. De meddelte kort, at tyskerne havde fået fat i listerne over jøderne, og at »den unge jøde« skulle gå under jorden, inden det var for sent. På Efterskolen tog Margit afsked med familien Petersen, og uden at ville fortælle, hvor hun tog hen, forlod hun skolen. Herfra cyklede hun hen til sin kæreste, og mens de prøvede at få hold på situationen, ringede Viggo Frandsen fra Allerslev; han havde skaffet dem et opholdssted hos sin svoger Littrup Jensen i Kundby vest for Holbæk.

Herom fortæller Littrup Jensen:

..»En aften blev jeg ringet op af Viggo Frandsen, der kort meddelte mig, at vi »muligvis ville få gæster i løbet af aftenen«, hvorefter røret blev lagt på.

Vi spekulerede noget over den kryptiske bemærkning og holdt os længe vågne. Vi vidste jo godt, at der var noget i gære omkring de danske jøder. Vi ventede til langt ud på aftenen, men ved midnat besluttede karlen sig for at gå i seng. Netop som han kom ud på gårdspladsen, hørte han skridt i mørket på vej til gården. Det var Walter Sommerstein og Margit Goldfinger, som var kommet med toget til Sandby station, og derfra var gået de godt tre kilometer til gården...«.

Den næste uges tid arbejdede de to unge på gården i Kundby. Den 9. oktober kørte en taxa ind på gårdspladsen, og en ung mand steg ud: »Jeg skal hilse jer fra fru Kure i Lejre. I må skynde jer.« Taxabilen kørte Walter Sommerstein og Margit Goldfinger til Gilleleje, hvorfra de den næste nat slap til Helsingborg i Sverige.

Renee Grünfeld kunne ikke blive i Kirke Såby, dertil var hun alt for

kendt i den lille by. Formentlig omkring den 5. eller 6. oktober arrangerede man derfor en indlæggelse på Amtssygehuset i Roskilde:

..»Jeg kan huske, at jeg lå på en operationsstue, og følte mig temmelig forvirret, da ingen fortalte mig, hvad der foregik. Jeg tror, jeg lå et par dage på Amtssygehuset i Roskilde; jeg var indlagt under et andet navn... Herefter kom jeg til Bispebjerg hospital..«.

(Renee Grünfeld)

Fra Bispebjerg blev Renee, sammen med andre flygtninge, kørt til Skudehavnen i en taxa. Da bilen drejede ind på havneområdet, kom den til at køre ved siden af en tysk militærlastbil med soldater på ladet. Soldaterne kiggede ned på flygtningene i bunden af taxa'en, men lod som ingenting.

Den 9. oktober ankom Renee Grünfeld sikkert til Barsebäck i Sverige.

Sigi Zoltan

Sigi Zoltan var rejst fra Skovledholm i Osager før forfølgelserne begyndte i oktober 43. Formentlig var han flyttet til egnen omkring Næstved, hvor en stor gruppe Alijahbørn havde fundet plejehjem. Her boede i hvert fald Günther Nussbaum, som Sigi flygtede sammen med.

De to nåede aldrig til Sverige, og ingen ved, hvad der gik galt. Et enkelt spor har vi dog. Et brev, fru Kure skrev i 1946 til vandrelæreren Walther Pergamenter i Palæstina, lader os følge de to på et lille stykke af deres afflugt:

..»Sidste gang jeg talte med

Navn *Sigi Zoltan* *Alija* *2*
Gilgried Baruch 4/11.24
 Adresse *Old. Schwarzbach 27/1.24*
Hilbert Dobrow 19/11.24
Samy Fink 14/9.24
 Anm. *Hechuz Hechuz 11/8.24. Proff*
Melba Kohn 16/2.25
Pina Kohn 16.7.24
Olga Kohn 11.11.24
Ruth Kohn 27/1.24
Hanneke Schlorf 13.11.24
Sigi Zoltan 27/1.24

Hechuz i Sverige opbyggede et kartotek over de Hechuzelever og Jugend-Alijahbørn, der var kommet fra Danmark i oktober 1943. Et af kortene indeholder tilsyneladende navne på dem, man formodede var taget af tyskerne (næsten alle de nævnte var kommet til Theresienstadt). Nederst står Sigi Zoltan. Over hans navn er noteret 'sammen med Nussbaum'; mere vidste man åbenbart ikke.

(Dasha Bergmann)

Sigi var lige inden han forsøgte at flygte. Sigi og Günther Nussbaum kom en nat ved 2.tiden og bankede på min rude i soveværelset. Sigi sagde straks: »Du skal ikke være bange, Ragnhild, det er Sigi«. Jeg kunne straks kende hans stemme, og blev ikke forskrækket. Jeg fik de to drenge ind og lavede kaffe til dem, de var meget sultne og havde gået langt. Da vi havde talt lidt sammen, sagde jeg til dem, at jeg ikke turde have dem i mit hus, det var jo i de forfærdelige dage, da ingen kunne vide sig sikker, og især ikke i mit hjem, som hele tiden husede jøder. Jeg gav dem tæpper med og bad dem gå ned i Viggo Frandsens lade og sove i høet og så komme her tilbage næste morgen og få morgenmad. Derefter kunne vi tales ved, om hvad vi skulle gøre. Jeg havde allerede på det tidspunkt Laskes lille Nurith boende hos mig... Jeg turde derfor ikke huse nogle af mine jødiske venner om natten. Om dagen kunne man da se, om der kom uvelkomne gæster.

Drengene kom så igen næste formiddag og fik noget mad, og de fortalte mig, at de skulle videre til Hillerød, hvor de kendte en dame, der kunne hjælpe dem med at flygte, og da jeg selv skulle til København... fulgtes vi ad i toget til Roskilde, derfra ville de tage bussen til Hillerød. Jeg har aldrig hørt fra dem senere...«.

Tilsyneladende blev Günther Nussbaums lig fundet, men for Sigi Zoltan ender sporet ved stationen i Roskilde.